

Szabó István debreceni identitása

Az alábbi tanulmány Szabó István debreceni identitásaival foglalkozik.¹ A tanulmány kereteinek tisztázásához rögzíteném, hogy nem célom Szabó István és Debrecen kapcsolatának² teljes körű felgöngyölítése, ezt egy közelmúltban a Valóságban megjelent tanulmányomban inkább elvégeztem (bár ott sem törekedtem teljességre). Ebben a tanulmányban is jeleztem, hogy mindez része egy Szabó Istvánról készülő nagyobb monográfiának, amely előre láthatólag 2020-ban fog megjelenni.³

Mindennek tárgyalása azért is legitím, mert a konferencia egyik inspirálója Balogh István, illetve az ő 1969-ben megjelent debreceniségről szóló tanulmánya. Márpedig Balogh István Szabó István legközelebbi debreceni munkatársa, sőt barátja volt, aki legalább 1942-től nyomon követte Szabó István életművét, annak számos elemében személyesen is közreműködött⁴. Ő állította össze 1978-ban Szabó István debreceni vonatkozású munkáinak bibliográfiáját is, ez azonban már több vonatkozásban kiegészítésre szorul.⁵

Szintén egyfajta előzetes megjegyzésként szögezném le, hogy Szabó István Debrecenre vonatkozó nézeteit nem különítem el az Alfölddel kapcsolatos felfogásától, amint az a következőkből egyértelműen ki fog derülni: előbbi utóbbinak szerves, integráns része volt.⁶

Mindenekelőtt pásztázzunk végig Szabó István Debrecennel foglalkozó, illetve az Alföldre vonatkozó írásain. Ennek során kiderül, hogy a kérdésnek Szabó István egész életművében alapvető jelentősége volt, bár az 1950-es/1960-as években megritkulnak ezzel kapcsolatos írásai.

Az 1920/30-as évekből mindenekelőtt az újságíró, illetve a pályakezdő történész munkáit kell megemlítenünk. Az ekkor készült újságcikkeiből számos korábban is ismert volt (a Hajdúföld, Debrecen, Debreceni Független Újság hasábjain jelentek meg, ezek közül egyiknek szerkesztési munkáiban is részt vett Szabó), jómagam 2006-ban mindezt több írással kiegészítettem.⁷ E tevékenység egyfajta összegzése volt Szabó 1928-as doktori értekezése, „Debrecen 1848/1849-ben” címmel. Már ekkor is mély érdeklődést mutatott a tanyakérdés iránt (vö. „A debreceni tanyarendszer kialakulása”, 1929), majd az 1930-as években, az Országos Levéltárba való kerülése után is több tanulmányt publikál Debrecen történetéről. Így „A tokaji rév és Debrecen” (1934), „A debreceni uradalom kialakulása” (1935), „A debreceni közösség” (1940), „Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése” (1939) című írásokat lehet itt megemlíteni.⁸

(Ehhez kapcsolhatjuk még több recenzióját a Századokban és a Protestáns Szemlében, kéziratban maradt recenzió értékű levelét Schleich Lajos helytörténeti dolgozatáról, valamint pl. Konrad Schünemann-nal folytatott vitáját a Föld és Ember 1930-as évfolyamában.)⁹

Az 1940-es/1950-es években Szabó Debrecennel összefüggő érdeklődése némileg lanyhul, illetve beleilleszkedik népiség-, valamint kezdődő parasztságtörténeti tanulmányaiba (ezekről még bővebben lesz szó a következőkben).

1943-ban lát napvilágot a „Das Ungarntum des ungarischen Tieflandes” című írása, 1948-ban pedig „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötet, amelynek szerkesztője és részben szerzője volt, s amely nagy vitát váltott ki. Ezzel összefüggésben számos korábban ismeretlen, alapvető jelentőségű dokumentumot publikáltam, illetve

dolgoztam fel korábbi írásaimban, így pl. Szabó ekkor nem közölt tanulmány értékű válaszát a Társadalmi Szemlében, az 1949-es, Debrecenbe kihelyezett Történeti Társulati ülés részleteit (ennek fő célja az volt, hogy Szabót és munkatársait önbírálatra/nézeteik megtagadására kényszerítsék), Szabó akkori előadását a szabadságharc bukásának katonai okairól (ebben tkp. tagadja a belső árulók szerepét), felszólalásvázlatát a tudományos magatartásról (amelyről nem tudjuk, hogy elhangzott-e).¹⁰

Alapvető jelentőségű 1954-es, az Élet és Tudomány hasábjain megjelent „Debrecen a történelemben” című cikke, valamint az 1960-ban, a szintén általa szerkesztett „Agrártörténeti tanulmányok”-ban publikált írása az alföldi tanyarendszer felszámolására irányuló kísérletekről az 1850-es években¹¹. (Az alföldi tanyásgazdálkodásról tartott 1964-es, valószínűleg szegedi előadásának kéziratát is jelen sorok szerzője tette közzé 2006-ban.)¹²

Milyen kép bontakozik ki mindebből Szabó István Debrecenre, illetve az Alföldre vonatkozó nézeteit illetően? (Természetesen itt sem célom a teljes rekonstrukció, csak néhány, ugyanakkor általam legfontosabbnak tartott jellemvonás felvillantására szorítkozom.)

Az egyik szembeszökő jellegzetesség a fenti művek számbavétele során: Szabó nézetei olyan értelemben mélyülnek, hogy kezdetben inkább a politikátörténet vagy az eseménytörténet („histoire evenementielle”), illetve az érdekességek („drum and trumpet”) dominálnak, természetesen elsősorban hírlapi cikkeiben, de részben doktori értekezésében is.¹³ Mindez 1928, az Országos Levéltárba való kerülése után jelentősen megváltozik, s sokkal inkább az elemző gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve a népiségtörténeti szempontok kerülnek előtérbe.

Minderre utal Mályusz Elemér is egy Eperjessy Kálmánhoz írott 1943-as levelében, ugyanakkor ez a megállapítás, csak bizonyos korlátok között érvényes. A gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések iránti (igaz, talán nem kifejezetten módszeres) érdeklődés már némely napilapcikkében is fellelhető, leginkább azonban 1929-es, „A debreceni tanyarendszer kialakulása” című tanulmányban. Egy szintén Eperjessy Kálmánhoz (a szegedi Föld és Ember ekkori szerkesztőjéhez) írott leveléből megtudhatjuk, hogy Szabó ekkor egy átfogó tanya-monográfia megírására készült, talán ennek egy részlete 1960-as tanulmánya, amelyben viszont keverednek a politikai történeti/nemzeti függetlenségi megfontolások a gazdaság- és társadalomtörténetiekkel.¹⁴

Egy másik általános jellemvonásaként tartom számon Szabó István szóban forgó írásainak, hogy az 1930-as évek első felétől/közepétől mindez egy a teljes magyar fejlődésről kialakított összképbe illeszkedik – illetve azon belül értelmezhető.

A szakirodalom számára ismeretlen (Bitskey Istvánné 1982-es bibliográfiája sem tartalmazza, jómagam 2006-ban teljes egészében publikáltam), hogy Szabó István 1934-ben, a Protestáns Szemlében recenziót közölt Szekfű Gyula „Három nemzedék”-ének újabb kiadásáról (ez már a nevezetes V. könyvet is tartalmazza).¹⁵

Ebben sok vonatkozásban egyet ért Szekfűvel, annak egyik alapvető álláspontját mégis kifogásolja: nevezetesen a nagymagyar–kismagyar (dunántúli–tiszántúli magyar)-ról kifejtett oximoront¹⁶, miszerint a modernet, európaiat a magyar történelemben mindig a katolikus, Habsburgokkal kiegyező, nem ritkán arisztokrata, nyugati fél/országgrész testesítette volna meg.

Szabó ezzel szemben fejt ki, hogy a Szekfű által kismagyarként aposztrofált keleti, protestáns, tiszai/tiszántúli, nemzeti függetlenségi hagyomány legalább olyan fontos szerepet játszott a magyarság történetében. Szabó azonban nem áll meg egy egyszerű recenziónál, hanem mindez – véleményem és számos szövetségese bizonyítékomból – kulcsszerepet játszik egész életművének értelmezésében.

Azaz felfogását az egész magyar történelemre (nem csak az újkorra) kiterjeszti, s kifejezetten Szekfűvel (illetve az így értelmezett szellemtörténettel) szemben azt fogalmazza meg, hogy a magyarság nemzeti függetlenségi és forradalmi törekvései mindig (!) az ország keleti/tiszántúli feléből indultak ki / itt fogantak, ez képviseli tehát részben az igazi, autochton magyarságot, részben pedig az európai, modernizációs törekvéseket is.¹⁷

A Szabó Istvánnal foglalkozó korábbi irodalom ezt a momentumot soha nem vette észre, pedig mindezt szövegszerűen bizonyítani lehet, még az 1950-es évekből is, pl. „A Debrecen a történelemben” című, említett 1954-es írásban, vagy az 1950-es években tartott egyetemi előadásában (utóbbi szövege több változatban maradt fenn, Bitskey Istvánné adatai kiegészítésre szorulnak itt is).

Utóbbiból idézek egy részletet, amely világosan bizonyítja, hogy Szabó nézeteit a teljes magyar történelemre kiterjeszti, azaz (Szekfűvel némiképp ellentétben) a középkorra, a XI–XII. századi viszonyokra is.

„László uralmával és Salamon bukásával lezáródott a magyar történelemnek az a korszaka – summázza Szabó az István halálát követő politikai eseménytörténetet – amelyben István király halála után sokszor magáról a magyar állam létéről volt szó. A trón körül lejátszódott testvérharcok különösen két veszedelem előtt nyitottak utat. Az egyik a hatalma csúcspontján álló német birodalom hűbéri igénye volt. Rövid időre ez az igény tetet is tudott ölteni. A másik ok az István újításai által lappangó ellenállásra szorított pogány törzsiségnek nyílt feltámadása volt. Az országot nem egyszer rázta meg belső háború. A német veszedelem és a pogány törzsi reakció szoros vonatkozásba is kerültek egymással. Három évtizeden keresztül láthatjuk ugyanazt a pártcsoportosulást: A királyi hatalom birtokosa már földrajzi helyzeténél fogva is az ország *nyugati* részére s a német birodalom segítségével [sic! Nyilván: támaszkodott]. Ezt a segítséget a birodalom a maga hatalmi érdekeinek szem előtt tartásával *keleti* [Az én kiemelésem – E. V.] részére kell támaszkodnia, külpolitikai kapcsolataiban a keleti szláv és a déli görög birodalom játszik szerepet s mellette állnak az országban az idegen uralom ellen forrongó [!], ősi hagyományait, sőt magát a pogányságot is melengető magyarok. Az ellenkirály oldalán a félreállított régi pogány rend, törzsi szellem és nemzetségi társadalom is kilépett a porondra. Mivel a másik oldalon a német irányzattal került szembe, ezek a keleti mozgalmak egyúttal nemzeti jelleget vettek fel magukra. A *keleti Tiszavidéknek* ezek a korán meghatározó vonásai tovább öröklődtek s történetünk későbbi során az adott történeti feltételeknek megfelelően újabb hasonló mozgalmak által meg-megújultak. Az István halálát követő évtizedeknek zavarai szinte kijelölték a *keleti Tiszavidéknek* [sic!] azt a szerepet, hogy a nyugati tájékozódáshoz közelebb eső dunai vidékkel szemben később is forrásai legyen [sic!] a társadalmi és nemzeti mozgalmaknak.”¹⁸

Egy következő fontos kérdésként vetődik fel Szabó és a népiségtörténet viszonya, illetve Debrecennek és az Alföldnek ezekben (a népiségtörténeti tanulmányokban) betöltött szerepe.

Szabónak a második világháború végéig, 1945-ig számos népiségtörténeti írása jelent meg, ezek nagy részét 2005-ben külön kötetben publikáltam (amely Szabó Istvánnak egy saját kezűleg összeállított kolligátuma alapján készült), de természetesen ennek alapvető darabjai az „Ugocea megye” (1937), illetve „A magyarság életrajza” (1941).¹⁹

Nincs itt tér a népiségtörténet általános fogalmának kifejtésére, jelen keretek között elég annak felidézése, hogy a programot Magyarországon Mályusz Elemér dolgozta ki, ugyanakkor Szabó István 1941-es szintézise ennek a legjelentősebb alkotása. Igaz egyúttal az is, hogy Szabó 1943/44-es cikksorozatában („Nemzet szemlélet és magyarságtudat”, ezt korábban soha senki nem elemezte, jószérével nem is említette) Mályusz Elemér népiségtörténetét tekinti az általa korszerűnek tartott s a *politikai nemzet* fogalmával szembeállított *népi nemzet* fogalom megtestesítőjének/reprezentánsának a történettudományban, tehát egyértelműen Mályusz itt a kezdeményező. (Szabó egyéb képviselőket is fontosnak tart azonban a két világháború közötti időszakban, így az említett Szekfűt, valamint pl. Horváth Jánost, Györffy Istvánt, s természetesen Bartókot és Kodályt, mint akik sokat tettek a népi gondolat megvalósítása ügyében.)²⁰

Nem lehet kétséges, hogy Szabó népiségtörténeti programjában, illetve kutatásaiban (ebben viszont különbözik Mályusztól) alapvető szerepe van Debrecennek és az Alföldnek. Már a népiségtörténeti program koncipiálója, Mályusz is azon a véleményen volt egyébként, hogy a népiségtörténetnek a helytörténetből kell kinőnie.

Szabó István történetírása ezt kellőképpen alátámasztja. Ennek igazolására elég felidézni 1930-as, szintén a Föld és Ember hasábjain lefolytatott vitáját Konrad Schünemann német történésszel, illetve az 1930-as évek elején egy debreceni helytörténész, Schleich Lajos munkájáról készült, recenzióval felérő levelét. (Korábban szintén tökéletesen ismeretlen volt a Szabó István-irodalomban.)²¹

Előbbiben érces szavakkal cáfolja (főként Györffy István eredményeire támaszkodva) a tézist, miszerint a magyarság nem volt képes önálló városalapításra, s hogy mindez elsősorban külföldi/idegen, főként német mintákra, illetve közvetítéssel történt. Szabó szerint Debrecen, és pl. Szeged alaprajza, amely gyökeresen eltér a német alapítású városokétól, világosan bizonyítja, hogy létezik autochton magyar városfejlődés (igaz, hogy Schünemann Debrecent, s az alföldi településeket nem tartja városnak).

Roppant beszédes Szabónak a Schleich Lajoshoz írott levele is. Utóbbi egy helytörténeti munkájában a németiségnek a város alapításában, kultúrájában, gazdaságában, népi összetételében játszott alapvető fontosságát szerette volna bizonyítani. Szabó e téziseket pontról pontra, kemény szavakkal, néhol vitriolosan bírálja, illetve cáfolja. Végső konklúziójaként azt fogalmazza meg, hogy Debrecen mindig is a magyarság „örvárosa” volt, azaz a magyarság szerepe alapvető benne, a német kultúra nyomai pedig egyenesen elhanyagolhatók. Nem véletlen volt Kossuthnak is legkedvesebb városa, azaz 1848/49-nek is fellegvára.²²

Hozzá kell fűzni mindehhez ugyanakkor, hogy Szabó vonatkozó nézeteiben/ tanulmányaiban felbukkannak a népiségtörténet gyanús, pl. Szekfű Gyuláék és a szellemi történet (Joó Tibor, de pl. Hóman Bálint) által több tekintetben joggal kárhoztatott, „etnoprotekcionista” fogalmi és tézisei is.²³

Ezek közül itt most csak azt emelném ki, hogy Szabó szerint alapvető kontinuitás van a török, illetve Mohács előtti és utáni magyarság között. Azaz a török hódítás számottevő vérségi keverést nem idézett elő (legalábbis idegen vér nem került a magyarság testébe/néptörzsébe, s csak „sajátvérű keveredés”-ről beszél Szabó), amivel párhuzamos jelenség, hogy a török hódítás után a jobbágyok arra a földre (főként az Alföldre) költöztek vissza, amellyel korábban is, „vérmérsékletük” és alkatuk okán szoros kötelékben álltak. Azaz a török előtti és török utáni magyarság között etnikai folytonosság állt fenn, amely különösen az ország keleti felében – vö. a korábbiak – illetve az Alföldön nyilvánul meg.²⁴

Sajnálatos, hogy mindezek során felbukkannak (persze a „sajátvérű keveredés” is minimum gyanús) olyan fogalmak, mint a „néptalaj” – rejtetten több helyen kultúrталaj, ami expressis verbis a német Volksgeschichte, Volkstumskunde ideológiailag roppant terhelt és vállalhatatlan rekvizituma.²⁵

Mindezek illusztrálására részlet „A magyarság életrajzá”-ból a XVI–XVII. századi viszonyok tárgyalása kapcsán:

„A XVI–XVII. századi nagy pusztulásból mégis földjén megmaradt magyarságot tehát idegen vér [! – E. V.] nem érintette olyan mértékben, hogy vérségi és alkati tekintetben közte és a mohácsi vész korának magyarsága között nagy lenne a különbség. A nagy belső vándorlás következtében egy-egy vidék vagy éppen helység magyar lakossága szinte visszaelemezhetetlenül összekeveredett, azonban a keveredésben az idegen népi elemnek nem sok szerepe volt. Debrecen városába az 1564–1640. év között betelepedett 415 lakos korábbi lakóhelye például 350 esetben a várost és birtokait is magában foglaló Szabolcs és Bihar megyében volt, a többi 65 új lakos közül 59 esik az Alföld közepére és keleti felére, 3 marad Erdélynek, 2 Pécsnek és 1 Morvaországnak. A lakosok 99%-a tehát a középső tiszántúli vidékről került ki, olyan területről, mely a XVI–XVII. századokban folyton pusztulva és néptelenedve ugyan, de oszlatlanul magyar maradt. A csapások alatt meg-megfogyó Debrecen tehát abból a *néptalajból*²⁶ [! – E. V.] merített, amelyből eredetileg is összetevődött. Kecskemét, Nagykovács, Cegléd, Mezőtúr és a többi el-elfogyó és meg-megduzzadó, töröktől sohasem lakott alföldi mezőváros hasonló módon tevődött össze *egynépi* [! – E. V.] környékéből.”²⁷

Nem lennének igazságosak Szabó Istvánnal szemben, ha mindebben csak az ideológiai motívumokra mutatnánk rá, hiszen számos vonatkozásban társadalomtörténeti relevanciája is van e tanulmányoknak.

Expressis verbis társadalomtörténeti vonatkozásúak Szabó parasztságtörténeti munkái, az ezekben érvényesített koncepció kialakításában szintén alapvető Debrecen és az Alföld szerepe.

Ezek a tanulmányok kb. a harmincas évek végétől, a középkorvégi pusztásodás és a jobbágyság hanyatlását elemző munkáktól, 1948-as kötetein (itt a koraujkori fejlődés áll a középpontban), illetve pl. a hajdú tanulmányokon keresztül, egészen 1848/49 jobbágy-problémáig, illetve a tanyakérdést elemző, már említett írásaiig húzódnak.²⁸

Szabó ezekben kifejtett nézeteire egy parasztpolgári koncepció a jellemző, amely számos vonatkozásban rokon a népi írók felfogásával, de a történész Hajnal István (akit Németh László „tejtestvére”-nek nevezett) alapvető hatása is nyilvánvaló, illetve bizonyítható.²⁹

Ennek a parasztpolgári koncepciónak egyik alapvető tézise, hogy a parasztság/jobbágyság középkori helyzete Szabó szerint a középkorban is inkább emelkedő Magyarországon, s ennek egyik döntő megnyilvánulása a szabad költözködési jog. (Székely Györggyel való vitája során állítja, hogy az 1351-es törvények nem a szabad költözködés kivívásáról, s így a jobbágyok és földesurak közötti osztályharcról szólnak, hanem a kilenced beszédésének a kötelezettségéről, tehát a köznemesség érdekeinek érvényesítéséről. Utóbbiak ugyanis a nagybirtokosokkal szemben nem engedhették meg, hogy ennek a kilencednek az elengedésével a birtokaikra csábítsák más jobbágyait, az 1348/49-ben pusztító pestis következtében beálló munkaerőhiány pótlására.³⁰) Ez lehetőséget ad a parasztság „igyekvő”, „leginkább értékes”, feltörekvő elemeinek a magasabb életformát biztosító városokba való költözéséhez. Ennek a városiasodásnak alapvető formája a magyar társadalmi és gazdasági fejlődésben a mezőváros, amely egy-fajta átmenti modell a nyugat- és kelet-európai fejlődés között.³¹

Szabó szerint a parasztság emelkedő helyzete, az emelkedés lehetőségei nem szűnnek meg 1514 után sem, a jobbágyköltözést tiltó törvényeket rövidesen feloldják vagy lazítják, a jobbágy ebben az időszakban számos tulajdonlási/birtokbírhatási (szőlő, irtásföldek, különböző bérlemények) lehetőséggel, alkalmanként joggal rendelkezett. Megmaradt a mezővárosba való költözés³², kialakult a földesúri fennhatóságot szintén nem ismerő hajdúvá válás, vagy a végvári katonai rendbe emelkedés lehetősége, illetve a kifejlődő magánkezelésű földesúri birtok (Gutsherrschaft) sem vált kizárólagossá (azaz számos vonatkozásban megmaradt a jobbágytelek/jobbágyüzem önállósága), a parasztnak a földjüktől való erőszakos elűzésére (Bauernlegen) alig került sor, eltérően Kelet-Európa egyéb országaitól. A 18. századtól kezdődően főleg az ország keleti felében (az Alföldön) kialakuló tanyás gazdálkodás pedig sok tekintetben az egyéni autonómia, azaz az önálló gazdálkodás egyik letéteményese is volt.³³

Több korábbi tanulmányomban bizonyítottam már³⁴, hogy mindennek háttérben egy *harmadikutas* fejlődésről kialakított koncepció állt, azaz a népi irányzat, s pl. Hajnal István hatása itt érhető leginkább tetten, amely azonban csak a második világháború után került előtérbe Szabó nézeteiben (a népiségtörténeti tanulmányokban ezekről nincs szó, mint ahogy Mályusz Elemérel sem).

Ebből magyarázható azután Szabó összeütközése a marxista történetírással, tehát az ellene indított s őt szüntelenül „narodnyiknak” minősítő támadások. Ez a marxista történetírás (Pach Zsigmond Pál, Székely György, Sándor Pál) a magyar fejlődést Kelet-Európához sorolta, s a fennálló hatalomhoz legszorosabban kötődő „mesternarratívája” az „elkanyarodás”, a „második jobbágyság” tézise volt, amelyeket Szabó különösen vehemensen cáfolt 1950-es évekbeli lektori véleményeiben és leveleiben, de mindennek nyomai publikált írásaiban (vö. 1948-as kötet különösen), illetve egyetemi előadásaiban is látványosan fellelhetők.³⁵

S hogy e felfogásban/koncepcióban kulcsszerepe van a Debrecenre és az Alföldre vonatkozó tanulmányainak, arra egy szövegrészletet szeretnék felhozni. (De az előzőkből is számos kapcsolódási pont egyértelmű, hiszen pl. „A tokaji rév és Debrecen” című tanulmányban, de az ötvenes évekbeli egyetemi előadásaiban, vagy a „Debrecen a történelemben” című 1954-es írásban is Debrecen, mint a mezővárosi – azaz parasztpolgári – fejlődés mintapéldája szerepel³⁶, illetve Erdei Ferenc felfogása is megemlíthető itt párhuzamként, aki viszont a tanyai és a mezővárosi fejlődést hozta összefüggésbe³⁷.)

A szövegrészlet Szabó 1938-as tanulmányából való, de felvette 1976-os kötetébe is, tehát bizonyosan ragaszkodott élete végéig az itt kifejtettekhez.³⁸

Az egész tanulmánynak az a fő mondanivalója, hogy a középkorvégi pusztásodást nem a parasztság romló helyzete (későbbi narratíva szerint: fokozott kizsákmányolása), hanem éppen ellenkezőleg, a magasabb életforma igénye és lehetősége, a mezővárosokba költözés, a városok felszívó hatása idézte elő, amelynek példájaként Szabó az alföldi városokat, mindenekelőtt Debrecent jelöli meg.

„A város felé törekvő jobbágyságot – írja tanulmányában Szabó – a »városi szabadság« vonzza, mely mindenekelőtt személyi függetlenséget s e mellé az élet és a vagyon számára nagyobb biztonságot, a munka jobb és dúsabb gyümölcsét, a szerzemény befektetésének és megtartásának kedvezőbb módjait, az élet színesebb és magasabb lehetőségeit ígéri: több emberséget, az új életideát. A város tehát menedék a parasztság számára, biztatás, hogy szorgalmával kiemelkedhetik a jobbágyság személyes függésben élő tömegéből. Valóban, a városok jobbágyságunknak *igyekvő*,

értékes elemeit [Az én kiemelésem – E. V.] veszik fel s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul.⁷³⁹

„A főlemelkedő mezőváros ez alapot vető kiváltságok mellé kedvező fejlődési ösztönzések esetén olyan gazdasági kiváltságokat is megszerez (vámmentesség, vásártartás, céhlevelek), melyek már kétségkívül a városi élet meggyökeresedésének jelei. Miként Debrecen fejlődése tanítja, ez esetben a földesúri mezőváros jelentékeny ipar és kereskedelem táplálója lesz, s az ilyen helység a »város«, lakosa pedig a »polgár« nevet valóban megérdemelten viseli.⁷⁴⁰

Hogyan lehet összegezni az itt elmondottakat, s végül is milyen választ lehet adni a Szabó István és Debrecen kapcsolatát firtató, a címben jelzett problémára?

Mindenekelőtt leszögezhető, hogy Szabó István nem objektív és tárgyilagos történetíró (ilyen amúgy egyébként sem létezik). Ennek rögzítése azért fontos, mert a tanítványok részéről unos-untalan elhangzik ez a megállapítás, igaz különösebb aggály nélkül (mondjuk egy másik tanulmányban) hozzátesszik, hogy Szabó István pártos (néha eklektikus), nemzeti/hazafias, modern, alkalmanként marxista, majd – ugyanaz a szerző – nem marxista – történetíró, akinek számára a múlt „nem az enyészet öre”.⁴¹ Hozzáfűzném, hogy a nem Szabó István-tanítvány Romsics Ignác is úgy minősíti Szabó népiségtörténeti munkáit, hogy a szellemtörténet irracionalista/fellegjáró konstrukcióival szemben a tárgyilagos, tudományos álláspontot testesíti meg, amelynek megállapításai máig érvényesek.⁴²

Nem gondolnám, hogy a nyugati/dunántúli/nagymagyar állásponttal szemben az ún. tiszántúli, keleti, függetlenségi és protestáns hagyományra építő koncepció (láthattuk ez alapvető Szabónál) tudományosabb, objektívebb, előfeltevésektől mentesebb lenne. Az már egy másik kérdés, hogy amúgy mindkettő alapvetően szemben állt egy tradicionális, „nemzeti romantikus” politikai eseménytörténettel, de Szabónál ez is – láthattuk – csak fokozatosan alakult ki.⁴³

Különösen nem tekinthető minden további nélkül tudományosnak, vagy legalábbis a szellemtörténetnél tudományosabbnak a népiségtörténet, amely a Szabónál is felbukkanó ideologikus fogalmaival minimum gyanús, de mindenképpen a korban generált diskurzusok alapszintű ismeretét tételezi fel.⁴⁴ Az már szintén egy másik kérdés (illetve mindehhez kapcsolódik), hogy Szabó István Szekfű köréhez Mályusznál sokkal közelebb állt, s már népiségtörténeti tanulmányaiból is publikálhatott a németellenes Revue d'Histoire Comparée-ban, de az újkori uradalomtörténetről szóló nagy tanulmánya is először itt jelenik meg. Nem beszélve 1948-as kötetéről, amelyet a még mindig a Kosáry Domonkos jelentős befolyása alatt álló Teleki Intézet adott ki.⁴⁵

Nem tekinthető par excellence tudományos, elfogulatlan, előfeltevések nélküli álláspontnak a „harmadik út” tézise sem, hiszen mára minden relevanciáját elvesztette, de sohasem is volt az egyedül érvényes alternatívának tekinthető.⁴⁶

Az viszont szinte száz százalékos biztonsággal állítható, hogy végül mégiscsak a fenti álláspontok köré rendezhetők Szabó nézeteinek alapelemei, s ebből magyarázhatók a különböző konfrontációi is, amelyek lehetőséget adnak életművének a foucault-i értelemben vett monumentumok, tehát nem dokumentumok alapján történő értelmezésére.⁴⁷

Ennek alapján pedig Szabó felfogása egy (szintén Debrecen központú) nemzeti romantikus / romantikus nacionalista, politikai eseménytörténet-centrikus kezdeti periódus után – egy a Szekfű Gyula által reprezentált szellemtörténeti felfogással szemben konstituálódott, amely az ország keleti felében és az Alföldben, illetve a parasztságban,

és a politikai nemzettel szembeállított népi nemzet kialakításában látta a magyar fejlődés fő bázisát. Mindez a háború után a marxista „történettudomány”-nyal, illetve ennek mesternarratívájával találta szembe magát, s így új értelmet is kapott. Ez a marxista történettelfogás főként a „második jobbság”, illetve az elkanyarodás tézisében kifejezetten a magyar fejlődésnek a kelet-európaiba való betagozódását hirdette, amellyel szemben Szabó István az átmenetiség hangsúlyozásával, illetve az osztályharc mindenekfelettségének a tagadásával, valamint a különböző társadalmi rétegek kölcsönösségének, a tönnies-i értelemben vett „közösség”-ének hangsúlyozásával, az egyéni autonómia és a közösségi értékek összhangba hozására irányuló törekvésével egy harmadikutas, Németh László, Hajnal István, Bibó István, később Szűcs Jenő⁴⁸ nézeteihez is sok szempontból köthető parasztpolgári fejlődés alternatívája számára fogalmaz meg, jelent történeti muníciót.⁴⁹

Utóbbi szinte minden egyes (háború előtt kidolgozottban is) elemében alapvető szerepe volt Debrecennek és az Alföldre vonatkozó tanulmányainak, illetve ezekre vonatkozó nézeteinek, sőt mindennek gyökere is egyenesen itt keresendő.

Befejezésként az szeretném megemlíteni, hogy Szabó István Debrecenhez fűződő viszonya, Debrecennel való azonosulása cseppet sem probléma nélküli és magától értetődő. Csak példaként szeretném felidézni, hogy 1928-ban Budapestre költözött, s azután az Országos Levéltárban dolgozott, ami módszertani szempontból is alapvető fordulat a pályájában.⁵⁰ Nem tekinthetők problémamentesnek debreceni egyetemi tanári évei sem, először B-listázni akarták 1945-ben⁵¹, s folyamatosak az ellene indított debreceni támadások 1949-ben, valamint az 1950-es években is, amikor Kondor Imre, Karácsony Sándor, Kovács Máté, Kádár László társaságában ismételten „narodnyik”-nak minősítik.⁵² De nem véletlen az sem, hogy Szabó István első adandó alkalommal nyugdíjba vonul 1958-ban, visszaköltözik Budapestre, főként hogy az 1930-as években feltárt hatalmas forrásanyagát a középkori magyar falu kérdéseire vonatkozóan monográfiákká formálja.⁵³ Tanszéki utódja, a hajdú- és az Alföld-kérdés szintén elkötelezett kutatója pedig még 1971-ben is fő feladatának tartotta, hogy cáfolja a magyar jobbság középkorvégi emelkedési lehetőségeit, s a magyar fejlődésnek a kelet-európaiba való tartozását hangoztatta.⁵⁴

JEGYZETEK

- 1 Az írás alapja a szerzőnek „A »debreceniség« mintázatai és párhuzamai. (Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.)” című konferencián elhangzott előadása. Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Emlékhelyek Kutatócsoport. Debrecen, 2018. január 26.
- 2 A korábbi irodalomból vö. pl. OROSZ István, *Szabó István és Debrecen*. Debreceni Szemle, 1999/1. 104–108.
- 3 ERŐS Vilmos, *A helytörténetről a népiségtörténetig... és tovább (Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai)*. Valóság, 2017/2. 19–52.
- 4 Vö. *A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849 január–május*. Szerkesztette: SZABÓ István, Debrecen, 1948.
A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914) I–II. Szerkesztette: SZABÓ István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
Balogh Istvánhoz, illetve a Szabó Istvánnal kapcsolatos viszonyához vö. még BALOGH István, *„Nekem szerencsém volt.” Bevezető és szöveggondozás: FILEP Tibor. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum és Levéltár, 2012.*
Valamint OROSZ István, *Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István*. Századok, 2017/1. 39–48.
BALOGH István, *Szabó István debreceni vonatkozású munkássága* = Déri Múzeum évkönyve, 1978. 453–458.
Szabó István műveinek teljességre törekvő (de korántsem teljes) bibliográfiája vö. BITSKEY Istvánné, *Szabó István 1898–1969*. A debreceni

- Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága I. Debrecen, 1982. (Jelen sorok írója Szabó Istvánról készülő monográfiájában mindezt számos új adattal egészíti ki.)
- 6 Vö. a következők, illetve ERŐS, 2017, *A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább.*
- 7 *A harmadik út felé*, (Szabó István történetész cikkekben és dokumentumokban.) Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette ERŐS Vilmos. Bp., Lucidus Kiadó, 2006.
- 8 Vö. pl. SZABÓ István, *A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben*. Debreczeni Képes Kalendárium, 1934. 89–97.
SZABÓ István, *Debrecen szabad királyi rangra való emelése, 1693*. Debreceni Szemle, 1938. 244–256.
SZABÓ István, *A debreceni tanyarendszer kialakulása*, Föld és Ember, 1929/5. 214–244.
- 9 Vö. erre ERŐS, 2017, *A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább.*
- 10 ERŐS, 2017; *A harmadik út felé.*
- 11 *Agrártörténeti Tanulmányok*. Szerkesztette: SZABÓ István, Budapest, 1960.
SZABÓ István, *Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években.* = *Agrártörténeti Tanulmányok*, (szerk.: SZABÓ István) Budapest, Akadémiai, 1960. 139–207.
- 12 Vö. *A harmadik út felé*. 386–389.
- 13 SZABÓ István, *Debrecen 1848–49-ben*, Debrecen, Városi nyomda, 1928.
- 14 SZABÓ, 1960, *Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években.*
- 15 SZABÓ István, *Három nemzedék után*. Protestáns Szemle, 1934/6. 364–368.
- 16 SZEKFŰ Gyula, *A politikai történetírás.* = Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931. 397–444.
DÉNES Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye*. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Pozsony, Kalligram, 2015.
- 17 ERŐS, 2017, *A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább.*
- 18 SZABÓ István, *Magyar történelem az államalapításig*. 1–2. félév. (Könyvomas egyetemi jegyzet). Debrecen, 1950–1951. 49.
- 19 SZABÓ István, *A magyarság életrajza*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1941. (Reprint kiadás: 1990.)
SZABÓ István, *Népiségtörténeti tanulmányok*. (Erős Vilmos bevezető tanulmányával). Bp., Lucidus Kiadó, 2005.
- 20 ERŐS Vilmos, „*A magyarság létét tápláló népi forrás*”. *Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái*. Valóság, 2017/9. 33–63.
ERŐS Vilmos, „*A magyarság létét tápláló népi forrás*”. *Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái*. Agrártörténeti Szemle, 2017/1–4. 89–124.
- 21 *A harmadik út felé.*
ERŐS, 2017. *A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább.*
- 22 SZABÓ István, *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás*. Századok, 1952/3–4. 509–532.
- 23 Vö. ERŐS Vilmos, *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, Csokonai, 2000.
Szekfűhöz legújabbban MONOSTORI Imre, Szekfű Gyula a változó időkben. (Életemű – fogadtatás – utókor 1913–2016) Pannónia Könyvek, 2017.
- 24 Szabó munkájában a Hortobágy is mint az autochton magyarság, az igazi/ősi magyarság megtestesítője jelenik meg. Ebben jelentős hatása lehetett (Balogh István közvetítésével) egykori munkatársának, részben mesterének, Ecsedi Istvánnak. Ecsediről vö. BALOGH István, *Ecsedi István élete és munkássága*, Debrecen, 1985.
- 25 *A Volkstumskunde irodalmából* vö. pl. Willi OBERKROME, *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1993.
Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit, hg. von Manfred HETTLING, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2003.
Michael FAHLBUSCH, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? „Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften” von 1931–1945*. Baden-Baden, Nomos Verlag, 1999.
Ingo HAAR, *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf” im Osten*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2002.
- 26 Ez az említett Volkstumskunde meglehetősen gyanús, politikailag igencsak terhelt fogalomtárából származik.
- 27 SZABÓ, 1941. 117.
Mindehhez vö. még. Szabó Debrecennel és a hajdúsággal kapcsolatos már említett tanulmányait.
Hozzá lehet még tenni mindehhez, hogy Szabó István 1944-es német nyelvű könyvében (amely „A magyarság életrajza”-nak a fordítása) a néptalaj helyett többnyire a Volksgebiet fogalom szerepel, nyilvánvalóan a Volksboden politikailag-ideológiailag terhelt volta miatt. Vö. SZABÓ, Stefan, *Ungarisches Volk. Geschichte und Wandlungen. Herausgegeben von dem Ungarischen Institut für Geschichtsforschung*, Budapest–Leipzig, 1944.
Másképp Szabó szóban forgó könyvében, néhány oldallal előbb például a városoknak (köztük Debrecennek) az idegen beköltözőkkel szembeni elzárkózási törekvéseit nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezőkkel magyarázza. „Mikor a magyar tömb szélein vagy azon kívül

- eső német lakosú városok a magyar letelepülöket nem akarják maguk közé fogadni, legtöbb esetben nemcsak a magyar embert igyekeznek távoltartani, hanem a magyar urat is, aki kiváltságos köztjogi helyzetével áttörte a város zárt közösségét és kiváltságai rendszerét s esetleg a közösség vallási egységét is. Debrecen, a környéke magyar falvainak lakói előtt nyitva álló 'köztársaság' küzdelmében is, melyet a kiváltságokkal közje települő s így a közösségben új közösséget alkotó balkáni görög kereskedők betelepítés ellen évtizedeken át – végül is eredményesen – folytatott, kétségtelenül nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezők léptek fel.” SZABÓ, 1941. 114.
- 28 SZABÓ István, *A hajdúk 1514-ben*. Századok, 1950/1–4. 178–198., 478–488. (Ugyanez = SZABÓ István: *Jobbágyok-parasztk*. Bp., 1976. 201–222.)
- 29 Hajnalhoz vö. LAKATOS László (szerk.), *Hajnal István*. Bp., Új Mandátum, 2001.
LAKATOS László, *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Bp., Új Mandátum, 1996.
Legújabban (bár alapvetően saját régebbi írásait felelevenítve) GLATZ Ferenc, *Konzervatív reform. (Kleblsberg, Domanovszky, Szekfü, Hóman, Hajnal)*, Budapest, Kossuth, 2016.
- 30 ERŐS, 2017, „A magyarság létét tápláló népi forrás”. *Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái*. Valamint SZABÓ István, *Az 1351. évi jobbágytörvények*. Századok, 1954/4. 497–527.
- 31 SZABÓ István, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyország korában*. Bp., MTA, 1947.
- 32 SZABÓ István, *A debreceni közösség*. Debreczeni Képes Kalendárium, 1940. 73–77.
- 33 SZABÓ, *A debreceni tanyarendszer kialakulása*.
- 34 Vö. pl. ERŐS Vilmos, *Szabó István és 1848/49*. 2003/7. 94–108.
ERŐS, „A magyarság létét tápláló népi forrás”. *Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái*.
- 35 ERŐS Vilmos, *Plebs és populus* között. Szabó Istvánnak a parasztság újkori történetével kapcsolatos tanulmányai. I–II. Valóság, 2018/3. 32–58. és Valóság, 2018/4. 54–84.
- 36 SZABÓ István, *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948.
- 37 Erdei ilyen jellegű nézeteiről vö. DÉNES Iván Zoltán, *A paraszti polgárosodás modellje*. = Uő, *Az önrendelkezés érvényessége*, Budapest, Magvető, 1988. 256–304.
- 38 Vö. SZABÓ, *Jobbágyok, parasztk*.
- 39 Vö. SZABÓ, *Jobbágyok, parasztk*, 180.
- 40 Vö. SZABÓ, *Jobbágyok, parasztk*, 181.
- Illetve ERŐS, 2017, *A helytörténetől a népiség-történetig... és tovább*.
- 41 Vö. pl. RÁCZ István, *Előszó*. = *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulójára tiszteletére*. Szerkesztette, RÁCZ István. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 9–12.
RÁCZ István, *Előszó*. = *Szabó István Emlékkönyv*, Szerkesztette RÁCZ István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. 11–14.
RÁCZ István, *Szabó István emlékezete*. Debreceni Szemle, 1999/1. 96–103.
RÁCZ István, *Szabó István emberközelben*. = Egey Tibor – Horváth M. Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára*. Bp., Pest Megyei Levéltár, 2002. 9–16.
OROSZ István, *A történetíró munkássága*. Alföld, 1978/7. 50–56.
- Jelen sorok szerzője a Szabó Istvánról szóló irodalmat külön tanulmányban, illetve a készülő monográfia bevezetésében dolgozza fel és elemzi.
- 42 ROMSICS Ignác, *Clió búvóletében*. Bp., Osiris, 2011. 336–337.
- 43 A nemzeti romantikus iskoláról Steven Bela VARDY, *The National Romantic School* = S.B. V., *Modern hungarian historiography*, New York, 1976. 121–128.
- További példa arra, hogy Szabó István számára Debrecen és az Alföld a társadalmi progresszió letéteményese egy 1948-ból származó tanulmánya a parasztfalu önkormányzatának válságáról. Ebben módszeresen végigveszi a korszakban a falusi autonómia (pl. szababíróválasztás) ellen irányuló, végül sikeres földesúri támadásokat a szóban forgó időszakban.
- Egy jelenség azonban módosít e szomorú képen: a mezővárosokban és egyes falvakban megmaradt az önkormányzatiság és az autonómia több eleme. Különösen is felhívja a figyelmet Szabó a török hódoltság földesurat nem ismerő, alföldi (!) paraszti térségeire, ahol a parasztfalu (parasztvármegye) kényszerűségből is ellátott önkormányzati feladatokat.
- „A magyar parasztfalu önkormányzata valósággal elenyészett, belső életének rendezése nagy mértékben ki is siklott a kezéből. Azonban a falu közösségének megmáshíthatatlan alapjai vonták maguk után, hogy a falu minden önállóságot és öngazgatási lehetőséget még ilyen körülmények között sem ejtett ki a maga életéből. Mezővárosokban és egyes falvak életében az autonómiának viszonylagos bőségével lehet a hanyatlás korában is találkozni. A falu életének a közigazgatást nehezen viselő, de közös akaratton nyugvó berendezkedést követelő egysége mellett tekintenünk kell a török hódoltság vonala alatt minden földesúri és hatósági közigazgatást nél-

- külöző, csupán a török földesúr adót és munkát sanyargató felsőbbiségétől kötött alföldi [! – E. V.] parasztságra is.
- Az alföldi parasztfalu életének minden vonatkozásában magára hagyatva volt kénytelen az együttélés nyomán fakadó önkormányzati feladatokat ellátni. A magyar parasztság autonómiára való képességében nem becülhetjük alá ennek a magára hagyott alföldi parasztságnak a lelki hagyatékát és az ország egész parasztságára kisugárzó tanító hatását.” SZABÓ István, *A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. = Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* 265–310. 310.
- 44 A népiségtörténetről újabban GYÁNI Gábor, *A kánonromboló Mályusz Elemér választásai = Konzervatív gondolkodók.* (Egy akadémiai ülészak előadásai.) Szerkesztette: PAPP Gábor, Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 215–229. Mindennek kritikája és cáfolata ERŐS Vilmos, *A populus bővületében* (Szabó István népiségtörténeti tanulmányai), (kézirat, megjelenés alatt).
- 45 Minderről bővebben Vilmos ERŐS, *“Geistesgeschichte” versus “Volksgeschichte” (Die verschiedenen Deutungen von Gyula Szeffü und István Szabó über die Geschichte der Nationalitaeten in Ungarn zu Beginn der 1940-er Jahre)* Ungarn Jahrbuch, 2019. (Megjelenés alatt.)
- 46 Az ezzel kapcsolatos kiterjedt irodalomból vö. SALAMON Konrád, *A harmadik út küzdelme. (Népi mozgalom 1944–1987)*, Budapest, Korona Kiadó, 2002.
- Számos művet említ még újabban ezzel kapcsolatban PAPP István, *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*, Budapest, Jaffa, 2012.
- 47 SUTYÁK Tibor, *Michel Foucault gondolkozása.* Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2007.
- 48 Vö. mindezekhez pl. LÁNYI Kamilla, *Bibó István harmadik útjai.* Világosság, 2002/2–3. 3–15.
- SZÜCS Jenő, 1983: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról.* Budapest, 1983.
- BOGNÁR Bulcsú, 2012. *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői.* Budapest, Loisir, 2012.
- Németh László és Szabó István kapcsolatáról vö. ERŐS Vilmos, *Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz = SZABÓ, Népiségtörténeti tanulmányok.* 37.
- 49 KOVÁCS Gábor, *Szokásszerű és okszerű társadalom.* Világosság, 2000/2. 3–21.
- KOVÁCS Gábor, *Harmadik utas magyar gondolkodók.* Liget, 2002/8. 64–75.
- 50 LAKOS János, *A Magyar Országos Levéltár.* Bp., Magyar Országos Levéltár, 1996.
- 51 *A harmadik út felé,* 207.
- 52 Vö. BALOGH István, *Alkotás és tudományservezés a politika sztorításában = Szabó István Emlékkönyv,* 37–52.
- 53 SZABÓ István, *A középkori magyar falu.* Bp., Akadémiai, 1969.
- 54 SZENDREY István, *Röghözkötetési törekvések hazánkban 1514 előtt.* Magyar Történeti Tanulmányok VI. Debrecen, 1973. 74–77.